

Етапи формування логічного вчення ньая

Роботу виконано на кафедрі філософії та релігієзнавства ВНУ ім. Лесі Українки

У статті запропоновано одну з перших у вітчизняній індології поглиблену інтерпретацію історії формування і розвитку логічного вчення індійської класичної даршани ньая, виділено три періоди формування її теоретичних засад логічної науки.

Ключові слова: ньая, протонья, сутракарин, Ньяя-вайшешика, “Ньяя-сутри”, “Ньяя-бхашья”, анвікшікі, падартхи, логіко-аналітична рефлексія, ваковакья, локаята, навья-ньяя.

Пхиденко С. С., Пхиденко В. С. Этапы формирования логического учения ньая. В статье предложена одна из первых в отечественной индологии углубленная интерпретация истории формирования и развития логического учения индийской классической даршани ньая, выделяются три периода формирования ее теоретических оснований логической науки.

Ключевые слова: ньая, протонья, сутракарин, Ньяя-вайшешика, “Ньяя-сутри”, “Ньяя-бхашья”, анвикшики, падартхи, логико-аналитическая рефлексия, ваковакья, локаята, навья-ньяя.

Pkhydenko S. S., Pkhydenko V. S. The Stages of the Genesis of Logical Teaching of the Nyaya. One of the first in Ukrainian hindology profound interpretations of the history of emergence and development of logical teaching of Indian classic darshana Nyaya is proposed in the article. The authors distinguishes three periods of forming of its theoretical foundations as logical science.

Key words: Nyaya, proto-nyaya, sutrakaryne, Nyaya-Vaysheshica, “Nyaya-sutras”, “Nyaya-Bhashya”, anvikshiki, padarthy, logical-analytic Reflection, vakovakya, locayata, navya-nyaya.

Постановка наукової проблеми та її значення. Складною і досі не вирішеною проблемою для дослідників індійської філософії є періодизація її розвитку, встановлення історичних дат і епох, наближених до істини років, а то й століть, віх життя видатних мислителів, визначення головних стадій і періодів формування вчення тих чи інших даршан і течій. Така особливість характерна для логіко-філософської школи ньая, можливо, навіть більшою мірою, ніж щодо інших шкіл і течій.

Разом з тим, логічне і філософське дослідження історії становлення і розвитку вчення цієї даршани обов'язково передбачає визначення етапів його розвитку, проведення порівнянь і паралелей з іншими школами, що й визначає мету цієї статті.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. В руслі цих міркувань постає питання про основні етапи чи періоди формування логіко-філософського вчення школи ньая. Особливо актуальна потреба в його з'ясуванні, якщо взяти до уваги декілька обставин. По-перше, існує своєрідна підвищена увага й інтерес до поглибленого вивчення системи логіки цієї школи, наявність великої кількості її досліджень, особливо зарубіжних.

По-друге, відсутнє більш-менш однозначне бачення ролі й значення цієї школи через різноманіття думок щодо її вчення і внеску в розвиток загальноіндійської логіки.

По-третє, чи не найбільше розходжень у поглядах дослідників ньая з'являється, коли йдеться про часи виникнення даршани, появи її основного теоретичного джерела у “Ньяя-сутри” і коментарів на нього; які критерії слід взяти за основу виділення та аналізу головних етапів розвитку вчення ньая; чи можна сповна й однозначно віднести ньая до ортодоксальних ведичних шкіл?

Нажаль, на більшість поставлених питань можна дати лише часткові, гіпотетичні або поверхневі відповіді. Ключовою проблемою періодизації формування вчення ньая має бути, на наш погляд, встановлення хоч би століття, якщо не років, починаючи з якого можна вести відлік часу подальшого розвитку історії школи. З популярної філософської навчальної літератури, з деяких наукових досліджень ми дізнаємося, що перші філософські класичні школи виникли в Індії в середині першого тисячоліття до нашої ери (VI–V ст. до н. е.). Виділяючи шість класичних даршан, їх усіх відносять до системи ведичних шкіл, які ортодоксально дотримуються вед (астіка). Згодом вони становлять філософську основу брахманізму, дещо пізніше – індуїзму. Адже ортодоксальну традицію в індійській

філософії можна уявити у вигляді лінії: пізній ведизм (упанішади) – брахманізм – індуїзм. Ці стадії тісно пов'язані, хоча кожна з них має свої особливості. До традиційно-ортодоксальних шкіл поза сумнівом належить і даршана ньяя, також вайшешика – дві надзвичайно наближені школи і за вченням, і за своїм духом.

Тому виникає питання, яким чином ці дві даршани, вчення яких побудовано винятково на засадах матеріалізму, традиційно відносяться до містичного, ідеалістичного напрямку (ведичного)? Однозначної відповіді дати неможливо. Адже Гаутама в першоджерелі “Ньяя-сутри” визнав веди джерелом достовірного пізнання (шабда). Разом з тим, “...Гаутама не пішов на те, щоб підтримати тезу прибічників міманси, згідно якої Веди вічні. Ця теза енергійно відкидалася як «Ньяя-сутрою», так і «Вайшешика-сутрою»” [2, 236]. Звідси можна зробити висновок, що ці дві даршани не сповна вписуються в ортодоксальну ведичну лінію розвитку філософії.

Ще одна важлива обставина: якщо погодитися, що ньяя і вешешика, належачи до шести класичних даршан брахманізму, виникли в VI–V ст. до н. е., тоді незрозумілий той факт, що в “Махабхараті” і в “Артхашастрі” названо лише три відомі на той час філософські школи: санкхья, веданта і навіть локаята. Ньяя в цьому стародавньому епосі не згадується як школа, те ж саме – вайшешика. Очевидно, вони сформувалися навколо сутр Канади і Готами значно пізніше. Відповідаючи на всі три питання, можна зіслатися на оцінку цієї обставини відомого сучасного індійського дослідника Д. Чаттопадхья: “Ці філософські школи (ньяя і вайшешика – П. С.), на відміну від санкхьи, міманси, веданти, не мають потреби в тому, щоб їхнє походження простежувалось до глибокої древності, адже не існує подібної традиції. Навпаки, ці обидві системи характеризувались цілком новими відмітними рисами у філософській традиції Індії, і обидві сформувались, очевидно, близько 300, або 200 р. до н. е.” [2, 230].

На нашу думку, така оцінка не категорична і потребує підкріплення додатковими, більш переконливими фактами. Однак вона змушує замислюватися над історією формування даршани ньяя. Разом з тим, коли б можна було і визнати дещо пізніше її оформлення, то це ще не означало б, що система ньяя утворилася одноразово на пустому місці. Це суперечило б стародавньоіндійській традиції, коли майже всі школи склалися історично і тривалий час, а не внаслідок діяльності якогось одного творця-мислителя. Це означає, що основні ідеї, які потрапили до “Ньяя-сутри” Готами, більш пізнього походження, вони пройшли тривалу, складну еволюцію, сягають у глибини віків пізньоведичного періоду розвитку філософії та логіки у Стародавній Індії. Можна зіслатися на той факт, що у тій же “Махабхараті”, яка називає три вже існуючі школи і яка пронизана духом філософського учення школи санкхья, а також в окремих упанішадах та в інших джерелах згадується ньяя, хоча і не як самостійна школа, але як метод логічного мислення, як ідея логічного дискурсу й аналітики, що згодом стала ядром усього логічного вчення вже школи Ньяя.

Зважаючи на це припущення, варто було б виділити період, який передуює появі основної сутри Готами, і назвати цей період зародженням ідей протоньяяю.

Важливою є проблема встановлення критеріїв, за якими можна було б поділяти історію становлення і розвитку вчення даршани ньяя. Суттєво, щоб такі критерії надавали можливість простежити еволюцію основної ідеї, ядра теоретичного вчення школи на всіх етапах її формування. Оскільки ньяя відіграла найбільшу роль у розробці основних алгоритмів індійської раціональності – логіки, то аналіз основних етапів її розвитку можна звести до пошуків особливостей зародження основної ідеї логічної теорії цієї даршани – учення про категорії (падартхи). Простеживши його шлях і еволюцію від початків зародження – ще неясного, напівраціонального, невикристалізованого – до створення теорії та чіткої фіксації принципу категорійності і, нарешті, його коментування, потрібного шліфування й доповнення до системи категорій, маємо можливість виділити три основні етапи становлення логіко-філософського вчення школи ньяя.

Пріоритетність падартх в їхній динаміці пропонує взяти за основу аналізу періодів становлення вчення ньяя відомий індолог і ньязнавець В. К. Шохін. На його думку, “З'ясування історичної динаміки 16 падартх ньяї, які складають каркас традиції індійської мислі, дозволяє наново поставити питання про її періодизацію” [3, 12].

Рання ньяя. Протоньяя (швидше умовна назва). Цей період зародження основного кістяка ще чітко невизначених ідей, очевидно, слід віднести до пізньоведичного періоду, який і збігається з серединою першого тисячоліття, як його нижньою межею. На той час ще не існує жодного вчення про падартхи. Це сталося задовго до появи сутр як основи вчення цієї школи. Триває складний процес осмислення численних Брахманів і Упанішад, під час якого вимальовуються корінні інтереси майбутніх даршан. Ці першоджерела пізньоведичної літератури містили не лише перекази релігійної

міфології, а й величезне багатство зрілих філософських питань і відповідей на них і ідеалістичного, і матеріалістичного гатунку.

На перший план, звісно, висували світоглядні проблеми, питання онтології і особливо гносеології й логіки. Часто процедура виконання ритуалів доповнювалася своєрідною грою у “священні знання”, коли дві або декілька груп брахманів змагалися публічно в загадуванні загадок із життя міфічних богів, епічних героїв, царів і відповідях на них. При цьому вимагалися логічно обгрунтовані відповіді, доведення. Своєю чергою, все це викликало потребу у спростуванні хибних доведень. Зароджувалися й інші форми дискурсивних масових “ігор”: публічні спори, диспути, дискусії, які вимагали не лише однієї ерістики, – бажання перемогти під час диспуту будь-якою ціною, часто методами софістики, – а й більш глибоких пошуків фундаментальних правил і методів логічного мислення. Виникала гостра потреба в оформленні того, що згодом отримає назву “ньяя” – (метод, правило, логічний дискурс). З’явилися цілі групи диспутантів, які володіли десятками всіляких топів ведення дискусій.

Такі логічні топи, кількість яких сягала від кількох десятків до декількох сотень, зберігалися в таємниці як надійна умова забезпечити перемогу в диспутах. Хто володів ними, був обізнаний у тонкощах дискусійної науки, той належав до освічених і мудрих людей. У “Чандогья-упанішаді”, одній із древніх і найбільш філософських за змістом пам’яток, розповідається: коли якийсь Нарада в пошуках мудрості звертається до ріші Санаткумари з проханням навчити його. На запитання вчителя, що ти вже встиг пізнати, він відповів, що знає чимало, зокрема – всі чотири Веди, Веду Вед (граматика – *П. С.*), лічбу, вчення про богів та ще дещо інше. Показово те, що він сказав, що володіє мистецтвом спорів. Мудрець зауважив, що все те та інше є лише ім’ям. Іменем означається все, що існує. Але мова справді багатша, ніж ім’я, за її допомогою пізнається усе те, що учень назвав. Однак мисль (думка) ще багатша, ніж мова, бо вона охоплює і мову, й ім’я. Більш значущим є замисел, але кориснішим від нього є ум (тільки не як сума знань). Ще вище стоїть міркування, а над ним – пізнання і т. д. [VII, 1–7. 16–19]. Пізнання здійснюється мисленням, а увінчується істиною. Важливо пізнавати саме пізнання, мислення й істину. Істина в цій упанішаді розглядається як умова перемоги в спорі: перемагає у спорі той, хто дотримується істини. Хіба не вузлові елементи логіки і гносеології у своїх порадах виклав учитель?

Витоки діалектики можна вже простежити в брахманських текстах і ритуальних сутрах. Думки тут подаються не тільки в простих формах логічного мислення, а й у більш складних – умовиводах, силогізмах. Як приклад, можна зіслатися на давнє джерело “Шатапатха-брахмани” [1.6.4.21], яке має глибоко філософський характер.

Тут описано полеміку двох ритуалознавчих шкіл, що сперечаються, у якій формі підносити жертву богові Індірі, величати його просто Індірою чи “Великим Індірою”, адже він убив демона засухи Врітру. Вже у цьому тексті продумано логічну побудову аргументації через п’ятичленний умовивід, форма якого з’явиться через декілька століть у знаменитій сутрі основоположника (сутракаріна) Готами – “Ньяя-сутри”:

1. “Нехай жертвують йому як «Індірі»” – теза.
2. “Адже Індірою він був до убивства Врітри і Індірою залишився, убивши Врітру” – аргумент.
3. “Подібно до того, як цар залишається царем і до, і після перемоги” – приклад.
4. “Те ж саме має місце і з Індірою” – примінення.
5. “Отже, нехай йому приносять жертву як «Індірі»” – заключення.

Ці п’ять основних структурних елементів умовиводу (анумани) – теза, аргумент, приклад, примінення і заключення – становлять родзинку індійської силогістики. Детальна їхня теорія значно пізніше стане основою логічної системи Акшапада (Ньяя). Але задовго до цього вона вже існувала, нею успішно користувалися, але не більше, ніж як знаряддям полеміки для захисту святості та вічності Вед. Вона ще не могла мати вигляд теорії логіки. Категорії, які згодом стануть ядром логічного вчення Готами – Ватсьяяни, ще не сформовані, однак частина з них вже відпрацьована і широко використовується в диспутах. Авторство праць першого періоду зародження ньяї анонімно. Все це ускладнює детальний аналіз усіх особливостей становлення логіки протягом першого періоду.

Однак література, що дійшла до нас з дуже давніх часів, як бачимо, зберегла багато свідчень, що вже до середини першого тисячоліття до нашої ери в Стародавній Індії, навіть раніше від Стародавньої Греції, формувався могутній кістяк особливої філософської думки – раціональний дискурс і аналітика. Виникає особлива наука – ваковакья, яку опановували як мистецтво спорів. Багато дослідників вважають її зразком раціональності, дискурсивного теоретизування, протологікою, яка

збігається з предметною галуззю майбутньої ньяї, але поки що слово “ньяя” означає початки логічного мислення, а не назву школи. Остання з’явиться значно пізніше, через 3–4 століття. Знавець ньяї (ньяявідах) – назва, якої удостоювалися наймудріші брахмани. Це були здебільшого ньяяїки, або мімансаки, тому що на протоньяю і мімансу покладалися обов’язки через потужне застосування дискурсивного мислення відстоювати брахманські світоглядні позиції у боротьбі з неортодоксами (настіка). Хоча це були початки різних двох шкіл ортодоксії і т. п. На думку В. К. Шохіна, “заперечувати значну «суміжність» протонайяка і мімансака в екзегезі на цій стадії неможливо – вона була настільки великою, що носії дхарматичної традиції (буддисти – П. С.) фактично не розрізняли їх” [3, 58].

На початку Шраманського періоду (середина I тис. до н. е.) раціональне мислення здобуває новий імпульс для свого розвитку. Якщо до цього часу дискусії з приміненням логічного дискурсу зароджувалися і відбувалися в середовищі брахманів, жерців у монастирських школах, то в післяведичний період, будучи відшліфованими, правила і методи (ньяя) вийшли за межі монастирів, стали широковживані. Теорія і практика диспутів набували не лише технічних характеристик, вдосконалення процедури, а й змінювалася тематика і зміст самих спорів. Вони все більше поверталися в бік релігійної міфології та ідеології. Численні групи жерців – “дисидентів” – порушували питання, які підривали традиційні ортодоксальні устої брахманізму, особливо в галузі обрядової практики. Висловлювалися і логічно обґрунтовувалися думки, що обожнювання Вед, достеменно дотримання процедури обряду не є єдиною умовою для досягнення вищого блага.

Позиції в самих групах вільно мислячих неортодоксів часто не збігалися, а ще більше – між численними групами. Полемічна боротьба між ними сприяла поступовому формуванню основного ядра (доктрини) групи, яка переростала в школу, а то й у цілу течію. Зароджувалися в такий спосіб школи санкхї, йоги, міманси, веданти, вайшешика, ньяя та інші. Виникали в цей час зародки неортодоксальних шкіл і течій: чарвака, буддизму і джайнізму. Постійні диспути між ними позитивно впливали на формування їхніх філософських і релігійних доктрин. Незмінною умовою диспутів і спорів було дотримання правил логічного дискурсу, аналітики контрверсійності. В такий спосіб формувалася сама логіка, часто її правила і принципи ставали предметом гарячих і тривалих дискусій.

Саме тому виникала проблема підготовки теоретично грамотних кадрів, здатних витримати двобій у диспуті і захистити інтереси своєї школи, адже на арену боротьби проти Вед, ідеології брахманізму виходили добре підготовлені проповідники нових світоглядних установок, такі як Будда Сідхартха і Джіна Махавіра та їхні учні – пристрасні прихильники буддизму і джайнізму. З’являється нова наука підготовки більш досвідчених кадрів для участі у диспутах – локаята. Вона відсувала на задній план ваковакью, яка пережила себе як наука елементарного дискурсу. Полемічна боротьба ортодоксів і неортодоксів змінювала сам перебіг дискусій, які відбувалися у формі протиставлення докорінно протилежних концепцій. Локаята як наука була покликана відшліфовувати мистецтво логічної контрверсії.

В одному з текстів палійського канону буддистів під назвою “Локаятика-сутта” дано характеристику локаятику. Він з однаковим успіхом готовий спростовувати, або захищати протилежні судження типу “Все існує” – “Нічого не існує”, “Все створено кимось” – “Ніщо ніким не створено”, “Атман існує” – “Атмана не існує” тощо. Локаята – це не тільки певні брахмани, це й особлива наука, а також джерела та посібники для диспутантів, у яких детально розроблялися зразки топів логічної казуїстичної аргументації, яка часто межувала з парадоксами.

Отже, протягом першого періоду (пізньоведичного) в Індії було вже сформовано основні правила і принципи логічного дискурсу, закладено основи вимог для проведення популярних на той час диспутів. До цього найбільше доклали зусиль протоньяя і міманса. Їхнє спільне вчення – ваковакья – породжувало інтерес і потребу у появі первісних форм логічного дискурсу, який ще в сиву давнину отримав назву ньяя. У другій книзі “Махабхарати” крім того, що йдеться про суміжну діяльність міманси і протоньяї, мовиться про ріші Нариду, який не лише володів знаннями Вед і Упанішад, а славився як “знаток ньяї” (ньяявід). Володіючи вченням про силізм, умів його професійно застосовувати у дискусіях. Отже, ньяя як наука здавна була популярною і корисною.

Другий етап утвердження основ учення школи ньяя. Цей етап зводився до формування класичних засад логічної теорії школи. У часі цей процес збігається, на думку багатьох дослідників, з переходом від старої до нової ери (хоча це питання дискусійне). Аналіз джерел даршани ньяя і буддизму дає підставу вважати, що деякі причини у формуванні вчення школи ньяя криються в раптовому піднесенні ролі та значення буддизму, активній його підтримці з боку правителів, особли-

во в часи правління Канішки. Боротьба з ученням Будди вимагала від творців школи ньяя пришвидшити створення системи логічної аргументації на користь свого вчення, завершення формування теоретичних основ логічного аналізу, вироблення чітких правил ведення дискусій у полемічному двобої з буддизмом, джайнізмом та іншими школами.

Уже тоді, на думку В. К. Шохіна, “основним змістом еволюції ньяя була її трансформація з учительської традиції викладання і примінення дискурсивних методів у загально дискурсивну дисципліну знання, основною складовою якої стала теорія (уже не тільки як практика) аргументації...” [3, 61].

З цим відповідальним і важливим завданням епохи майже впоралася школа ньяя. Вживаючи слово “майже”, слід розуміти, що одночасно проблемами вдосконалення логічної теорії займалися буддистські теоретики і невідомі досі автори медичного трактату “Чарака-самхіта”. Ранні буддистські твори – “Упаяхрідая” (“Серцевина засобів [аргументації]”), “Таркашастра” (“Наука про [критичну] рефлексію”).

Лише одні заголовки цих трактатів засвідчують напрями думок буддистських філософів у пошуках теорії логічної аргументації. Італійський дослідник-буддолог Дж. Туччі у передмові до свого перекладу на англійську мову “Додігнагівських буддійських текстів з логіки за китайськими джерелами” висловив думку, що дійсно мав місце паралельний і одночасний доробок логічних теорій дискусії. Всі три джерела (слід думати, їх було значно більше), не боячись сорому плагіату, запозичували один в одного більш досконалі зразки логічної аргументації, ніж власні. За індійською традицією, такий підхід вважався цілком нормальним, адже виграла спільна справа – розвиток логічного вчення.

Дослідники (в т. ч. і Дж. Туччі) зафіксували таку особливість “спільного творення”: з 44 логічних топів, які рекомендує лікарям-диспутантам “Чарака-самхіта” [Ш.8, 27–65], мінімум сім відповідають канонічним падартхам ньяї, а 13 – підвидам основних (п’ять членів силогізму найяків, чотири джерела знань, а також чотири причини поразки в диспуті). До топів “Чарака-самхіта” включено також сім нормативних категорій “Вайшешика-сутра” (№ 2–7) даршани вайшешика – рідинної школи ньяї, яка ще мала спільну назву “Ньяя-вайшешика”. Медичний трактат запозичив також і два додаткові члени силогізму – “обґрунтування тези” та “обґрунтування контртези”, що були надбанням логічної школи “ньяї”. Вони увійшли до “Чарака-самхіта” під номерами 9 і 10. Додавши до п’яти членів силогізму (анумана) два, трактат медиків увів у історію індійської логіки зразок семичленного силогізму. Що характерно, самі найяїки сприйняли це як належне і певний час працювали над удосконаленням застосування анумани з семи членів. Урешті-решт, у класичне вчення Готами все ж було інкрустовано п’ятичленний силогізм як оригінальний витвір логіки ньяя.

Звідси дослідники-індологи роблять як мінімум два висновки: очевидно, раніше з’явилися логічні вчення школи ньяя, ніж трактат медиків, або ж слід припустити, що їм обом передував якийсь інший, невідомий нам трактат, що був основою для обох джерел.

Якщо теоретики логічного дискурсу, викладеного в трактаті медиків, відкрито запозичували чимало положень з учення ньяї, то буддисти піддавали його нещадній критиці. Це переконливо засвідчує трактат теоретика махаяни Нагарджуни. У тибетському варіанті він зберігся під промовистою назвою “Трактат [присвячений] спопелінню [противників]” (“Вайдальяпракарана”). Теоретики буддизму мали зовсім іншу мету, ніж диспутанти-медики. Вістря шаленої критики вони спрямовували проти найяків як своїх головних конкурентів у галузі логічного вчення.

Надзвичайно складною і гострою на сьогодні лишається дискусія дослідників-індологів, фахівців з історії буддизму щодо питання: хто більше доклав зусиль для розвитку логіки в Індії? Роль і значення таких реформаторів буддизму, як Нагарджуна і Васубандху, а також логіків Дігнаги і Дхармакірти та інших прибічників учення про дхарму, надзвичайно велике. Однак творець школи ньяя, подальші його коментатори зробили не менше у справі формування й удосконалення логічної теорії. Щодо поставленого запитання можна послатися на думку Дж. Туччі і японського буддолога Ю. Кадзіями, які провели компаративістський аналіз учення найяків і трактату Нагарджуни “Упаяхрідая”. Хоча Туччі і не визнавав авторства реформатора буддизму, однак він здійснив детальний компаратив двох теоретичних джерел. Виявилось, що з 16 падартх ньяї буддист запозичив “члени силогізму”, “приклад”, “доктрину”, “джерела знань”, “причини поразки у спорі”. Як установив Кадзіяма, 20 прасанг Нагарджуни, які він застосовував для критики вчення брахманізму, вже були розтлумачені у головних сутрах найяків.

Здавалося б усе зрозуміло і висновок слід зробити на користь ньяї. Однак вічна проблема відсутності належної хронології в індійській історії філософії і логіки не дає такої можливості. Низка

вчених-індологів сходяться на тому, що текст “Чарака-самхіта” складено першим. В часі за ним слід розмістити твір Нагарджуни. Щодо теоретичного джерела “Ньяя-сутри”, то його слід визнати більш пізнім. Така думка ґрунтується на тому, що сутра найяків увібрала в себе теж чимало з обох джерел, написаних раніше. В ній логіка дискусій, учення про силогізм виписані більш досконало з погляду логіки мислення, усунуто усі недопрацювання.

Однак не слід поспішати з висновком, що Дж. Туччі і Ю. Кадзіяма та деякі інші дослідники зробили неістинні висновки щодо пріоритету найяків. На нашу думку, слід більш коректно поставити запитання “Хто перший?”. Якщо аналізувати, хто перший написав трактат: медики, буддисти чи найяки, то відповідь буде така, як ми уже зазначили. Відповідаючи на питання, хто перший взагалі висловив ідею логічного обґрунтування диспутів та інших проблем, пов’язаних з логічним дискурсом, ми змушені будемо знову повернутися до періоду протоньяї. Адже вже тоді було закладено основні логічні ідеї ньаяї про падартхи (логічні категорії), які вже до цього знали мімансики, буддисти, джайністи та інші школи. Вони і стали предметом гострих дискусій. Обмін думками, а точніше стрілами критики опонентів, а то й конкурентів, був швидкий і динамічний.

Автором “Ньяя-сутри” – головного теоретичного джерела найяків – визнається Готама, або Гаутама на прізвисько Акшапада, – постать, на думку дослідників, міфічна. Цей трактат повністю присвячений проблемам логіки і гносеології, які на той час ще були фактично однією наукою – філософією. У вступі до частини першої першого розділу “Ньяя-сутри” так і сказано, що філософія – це і є ньая, “відмінними ознаками якої є категорії, починаючи з джерел знання” [I.1.1.]. Основне їхнє призначення, на думку сутракаріна, полягає в досягненні блага шляхом істинного знання, а “досягнення вищого блага – досягнення звільнення” [I.1.1.]. Мається на увазі звільнення від кайданів емпіричної діяльності людини і досягнення особливого стану повної свободи та досконалості. Таке звільнення можна здійснити лише логічним мисленням, яке забезпечує об’єктивне пізнання дійсності. Як бачимо, вже в цих кількох реченнях, наповнених глибоким змістом, стисло викладено основне філософське кредо “Ньяя-сутри”, яке сформульовано всупереч ідеології брахманізму.

Найбільшим й оригінальним надбанням “Ньяя-сутри” є прагнення розгорнути всю теорію логіки, спираючись на аналіз 16 категорій (падартх). Чотири з них стосуються “джерел знання”, а решта – “предметів знання” включно із половиною з них, що логічно обґрунтовують умови і правила проведення диспутів.

Отже, основним надбанням другого етапу формування школи ньая слід виділити декілька найважливіших моментів. Виникає теоретичне джерело з логічного вчення школи “Ньяя-сутра”, з якого започатковується класичний стан у розвитку теорії і практичної діяльності найяків. З цього часу школа ньая чітко визначає своє місце, роль і значення в духовно-культурному житті Індії. Для цього вона визначила і поступово реалізувала процес розлучення зі своїми колишніми попутниками: мімансою і вайшешикою. З появою “Ньяя-сутри” посилюється закономірний процес ідентифікації школи, формування її власного обличчя. Залишаючись спорідненими, ньая і вайшешика оформились як самостійні, користуючись теоріями одна одної.

Більш радикальне розмежування, а не відділення, відбулося зі школою міманси, з представниками якої ньая поділяла авторитет і заслуги в галузі формування техніки дискурсивного мислення протягом першого періоду (пізньоведичного). Наявність розходження між ними чітко простежується в “Ньяя-сутрах”, які, до речі, складено за принципом діалогу. Готама, а згодом і Ватсьяяна в трактаті і в коментарі до нього ведуть диспути з багатьма опонентами, в тому числі і з обезличеним мімансаком. Закінчення другої частини другого розділу сутр побудовано значною мірою на диспуті з представником міманси. 25 разів найяки надавали йому слово для обґрунтування своєї тези або щоб навести аргументи, аби спростувати положення Готама. Характерно, предметом дискусії стала проблема шабди – ставлення до Вед як джерела пізнання. Мімансак визнавав святість Вед і їхній вічний характер. Готама, визнаючи Веди як джерело пізнання, обмежувався їхньою авторитетністю та й то лише за умови, коли слово Вед передає “авторитетна людина” [II.1.69.]. Дискусія ведеться у плані з’ясування більш широкої логічної проблеми: як співвідноситься слово і предмет, який ним означається, з наступним виходом на проблему універсалій.

Якщо ньая пішла шляхом логічного дискурсу і виходила на створення теорії логіки, то міманса лишалася дослідником священних ведичних текстів.

У період класики ньая поступово відійшла і від локайти, з якою її пов’язував тривалий період спільної праці у розвитку вчення, і практики логічного дискурсу, хоча її ще тривалий час називали

локаятою. Так, у “Шад-даршана-самуччая” джайністського мислителя Харібхадри школи ньяя і локаята розведено і, що характерно, локаятиків означено вже як матеріалістів. Взагалі, історія цієї школи потребує окремого дослідження. Очевидно, на нашу думку, не все, що в історії філософії було пов’язано з локаятою, належало до локаята-чарвака, твори якої були знищені як ворожі брахманізму, як *настіка*. На думку В. К. Шохіна, на певному етапі розвитку логічного вчення, яке називали порізнюму: “ньяя”, “локаята” під школою локаятиків розуміли саме ньяя. Однак таке припущення автор залишив без аргументації.

Характерною ознакою класичного періоду оформлення даршани ньяя є наявність сутракаріна. Ситуація, порівняно з докласичним періодом, докорінно змінюється. Там відсутні персоналії. З появою навіть легендарного творця “Ньяя-сутри” Готами (Акшапада) статус школи значно підвищився. Його ім’я стало початком відліку якісно нового періоду в розвитку індійської логіки. Він став не тільки сутракаріном, але й творцем і організатором школи, вчення якої від початку і до кінця пов’язане лише з логікою. На думку відомого індійського дослідника Радхакрішнана, “Її методологія приймається іншими системами, хоч і з невеликими змінами, які продиктовані їхніми метафізичними концепціями” [1, 151]. Окрім того, відокремивши свою школу від впливу інших шкіл, Гаутама подав приклад для уніфікації таких шкіл, як веданти і санкх’ї, які відособилися від тісно злитих з ними шкіл міманси і йоги відповідно.

Надалі лишається важливою проблемою з’ясування терміну появи “Ньяя-сутри”. Від нього значною мірою залежить вирішення майже усіх інших проблем ньязнавства. Нажаль, це питання настільки малоз’ясоване, що період написання основоположного тексту найяїків коливається від V ст. до н. е. і до V ст. н. е., тобто його тривалість вимірюється за таких підходів упродовж однієї тисячі років. Найбільш стародавні дати написання тексту “Ньяя-сутри” відстоює Т. Гольдштюкер (V–IV ст. до н. е.). Майже до такого часу відносять цей текст індійські учені М. Р. Бодас і С. Відьябхутана. Деякі інші індійські дослідники вважають, що сутри Готами було написано в III–II ст. до н. е. Найпізніший період появи тексту вказує М. Мюллер – V–VI ст. н. е.

Найбільш прийнятною вважається думка, що “Ньяя-сутри” з’явилася між Нагарджуною і Васубандху, адже текст Готами побудовано значною мірою на дискусії з їхніми послідовниками. З іншого боку, реформатор буддизму, філософ і логік Нагарджуна у своїх трактатах називає 16 падартх Готами і їх детально критикує. На основі цих та інших підстав відомий індолог Ф. І. Щербатської, індійський історик філософії Б. Матіалал, а також С. Радхакрішнан та інші вважають, що поява тексту найяїків припадає на II–III ст. н. е. Однак думка Радхакрішнана ще складніша. Він стверджує, що “Ньяя-сутра” має декілька прошарків свого формування. Найбільш древні варіанти тексту, на його думку, слід віднести до III ст. до н. е., а деякі дописувались після I ст. н. е. Він вважає, що полеміка Готами з адептами Нагарджуни (мадхьяміками) не дає підстав пов’язати появу сутр ньяя лише з роками життя цього видатного буддиста, адже мадхьяміки існували вже до нього.

Подібну, але більш аргументовану думку висловлюють ще інші індологи (Шастрі, Туччі, Оберхаммер, В. К. Шохін). Вони вважають, що процес формування “Ньяя-сутри” слід розтягнути на декілька століть, причому виходять з того, що слід розділити в часі творчість сутракаріна і найяїків докласичного періоду. Тоді виходить, що текст мав “флюїдну” форму, тривалий час постійно розростався, шліфувався, удосконалювався. Історичне ядро “Ньяя-сутри” формували перший і п’ятий розділи, в яких висвітлено 16 падартх і викладено основні логічні правила до диспутів, встановлено їхні види. Впадає у вічі те, що у першому головному розділі, де викладена концепція найяїків, за нашими підрахунками, відсутня полеміка з буддистами взагалі, тим більше з мадхьяміками і віджнянавадинами. Майже немає її і в п’ятому розділі, який деталізує матеріал першого розділу. Зовсім інша ситуація щодо другого, третього та четвертого розділів, які є діалогом з величезною кількістю всіляких опонентів. Із загальної кількості їх, за нашим аналізом; 243, 98 разів висловлювалася думка представників буддистів взагалі і 23 – мадхьяміків. Решта випала на представників інших течій – міманса, матеріалісти тощо. Багато з них брали участь у дискусіях під загальною назвою “Опонент” без зазначення приналежності до якоїсь школи. Серед них значну частину становлять, як видно із предмета дискусії, також буддисти*.

На нашу думку, певною мірою цими підрахунками підтверджується припущення, що текст “Ньяя-сутри” оформлявся тривалий час, декілька століть, і що історичним ядром були розділи пер-

* Підрахунок здійснив автор на основі аналізу текстів “Ньяя-сутри” і “Ньяя-бхашья”.

ший і п'ятий, які, очевидно, вже були у своїй основі складені до нашої ери, до періоду гострих і тривалих дискусій з буддистами епохи Нагарджуни. На період дискусійної активності буддистів, особливо мадхьяміків, очевидно, припадає діяльність найяків із формування II, III, IV розділів “Ньяя-сутри”. Які з них є результатом творчості сутракаринина, а які ні – це справа окремих досліджень. З того усього зрозуміло лише одне: “Ньяя-сутри” як, до речі, і сутри інших даршан, є результатом діяльності не одних сутракарининів, а й значною мірою – наслідком багаточисленних і гострих диспутів та суперечок з буддистами та іншими школами.

Третій період формування логічної теорії ньая пов'язаний з діяльністю найзначнішого коментатора сутракаринина Готама Ватсьяяни. Про нього історія зберегла лише деякі свідчення. Очевидно були інші коментатори “Ньяя-сутри”, імена яких загубилися. Відомо лише те, що Ватсьяяна давав їм невисоку оцінку і заявляв про свою незгоду з деякими місцями їхніх коментарів.

Основоположна праця Ватсьяяни – “Ньяя-бхашья”. На думку дослідників ньаяї, ця праця є першим повним логіко-філософським коментарем в усій брахманістській літературі. У ній Ватсьяяна, як послідовник учення Готама, намагався дотримуватися духу та букви “Ньяя-сутри”. Однак, створивши детальний коментар до неї, він, фактично, вийшов за межі чистого тлумачення тексту, вніс до нього чимало новацій – і формальних, і змістовних. Він поділив більш чітко текст на частини, логічно пов'язав їх між собою, значно поглибив сам процес дискусій між численними опонентами і сутракаринином, увів багато нового ілюстративного матеріалу, обґрунтував логіко-філософське кредо школи ньая та інше.

Доробок Ватсьяяни мав не лише “вузьке” значення, адже відшліфовував вчення своєї школи. За цим фактично криється загальнофілософське і загальнологічне досягнення для всієї логіко-філософської культури Індії. Саме цю особливість учення найяків мав на увазі С. Радхакрішнан, коли писав про роль і значення ньаяї: “Вона створила схему пізнання в його істотних рисах і дала його головним розділам назви, які все ще зберігаються в індійській мислі, що є яскравим доказом досягнутого ньаяєю колосального прогресу людського інтелекту” [1, 154].

Такою високою оцінкою найяїки мусять завдячувати таланту Ватсьяяни. Це він вперше надав ньаяї вигляду справжньої філософської системи, підвівши під її фундамент 16 логіко-філософських падартх, розглядаючи їх як справжні категорії.

Насправді майже всі падартхи Готама не мали належного філософського обґрунтування. Вони не відповідали, наприклад, таким вимогам до категорій, як атомарність, фундаментальність і загальнозначимість (універсальність). Ось чому у середовищі численних ньаязнавців постійно точаться суперечки: чи уважити 16 падартх Готама за філософські категорії? Значна частина дослідників дотримується негативної думки. Для неї існують серйозні підстави, адже сутракаринин не спромігся здійснити справжній філософський аналіз падартх. Дотримуючись традиції шанувати граматику як “царицю наук” в Індії, Готама не пішов далі їхнього лінгвістичного аналізу. Логіки вони стосувалися лише як набір дискурсивно-аналітичних топів для професійних диспутантів у будь-якій галузі організованого знання, оскільки були позбавлені філософської предметності. Тому вони й виглядали для дослідників ньаяї так: “стадії раціонального міркування”, “логічні ідеї”, “елементи операцій інтелекту”, “список топів для навчального посібника з дискусій” тощо.

Заслуга Ватсьяяни полягає в тому, що він у “Ньяя-бхашьї” уперше перетворив граматичний термін “падартха” в термін, який означає філософські категорії, сповна відповідні вимогам до таких фундаментальних понять. По-перше, його категорії мають онтологічний характер. У вступі до першого розділу Ватсьяяна пише: “Сущє буде описане, як розподілене по шістнадцяти [категоріях]”. [I.1.1]. Тут же, визначаючи різновиди сущого, він перелічує 16 категорій. По-друге, вони за змістом отримали чітко визначену предметність, Ватсьяяна зазначає: “Такою є філософія, відмітною ознакою якої є категорії, починаючи з джерел знання” [I.1.1]. Як бачимо, Ватсьяяна чи не вперше в індійській старожитній “філософії” спробував не тільки “окатегорити філософію”, а й “офілософити” самі категорії. Таке завдання виявилось непосильним для фундаторів учення санхьї та буддистів, які запровадили по декілька десятків так званих категорій, не надавши більшості з них будь-якого філософського звучання. Наблизилася до теоретичного обґрунтування категорій школа вайшешика. Її фундатор Канада вводить шість категорій як “вимірів сущого”: субстанція, якість, дія, загальне, особливе й інгеренція. Згодом додано сьому категорію – небуття. Ці категорії мають філософський зміст і

онтологічний характер. На основі категорій вайшешика сформували свої категоріальні вчення дві школи міманси: Кумарілі і Прабхакари.

Щодо Готами і Ватсьяяни, слід зазначити, простежується вплив родинної школи вайшешика на формування категорій особливо в “Ньяя-бхашья”. Не доповнивши 16 падартх Готами жодною з категорій вайшешика, Ватсьяяна, очевидно, взяв дух категорійного вчення – онтологічність і вдало застосував його до інтерпретації логіко-гносеологічних падартх ньїяї. В такому підході, зокрема, криється аксіологічна оригінальність тлумачення категорій Ватсьяяною.

Слід припустити, що великої потреби запозичувати онтологічні категорії у спорідненої школи не існувало, адже це була майже єдина за своїм духом даршана – ньїяя-вайшешика. В ній було чітко розподілено проблеми: логіка та гносеологія (недиференційовані на той час) – ньїяї, а онтологія – вайшешика. Розділення спільної школи на дві самостійні розпочалося після Готами, а ще більше – після Ватсьяяни. У X столітті вони знову об’єдналися в єдину ньїяя-вайшешику.

Беручи до уваги таку спорідненість, Ватсьяяна у частині першій розділу першого коментує предмети знання: Атман, тіло, індрії, їхні об’єкти, пізнання, ум-манас, активність, дефекти, перевтілення, “плоди”, страждання і звільнення. Він виділяє їхні особливості, описує кожен з них. Разом з тим відзначає, посилаючись на категорії вайшешиків, що “мають місце також інші предмети знання – субстанція, якість, дія, загальне особливе, притаманність, різновиди яких незчисленні” [I.1.9]. Тобто шість категорій, названих у “Вайшешика-сутрах”, Ватсьяяна перераховує і застосовує. Однак робить це між іншим, без їхнього глибокого аналізу. Можливо, так закладалися перші кроки до руйнування спорідненості двох шкіл. Ще один приклад: автор “Ньяя-бхашья” описує свій диспут з опонентом – вайшешиком, демонструючи свою незгоду у деяких питаннях природи пізнання, природи Атмана.

Як бачимо, роль Ватсьяяни у філософському обґрунтуванні категорій, які заклав сутракарин, надзвичайно велика. В. К. Шохін називає її “коперніканським переворотом” в історії ньїяї, пов’язаним з тим, що “саме у Ватсьяяни 16 падартх, які були у сутракарини ще тільки діалектичними топиками і не мали навіть термінологічного позначення, перетворюються в те, що можна назвати філософськими категоріями у буквальному сенсі, причому особливого «гносеологічного онтологізму»” [3, 122]. Як наслідок, у межах своєї філософської школи ньїяя першою серед усіх даршан спромоглася створити оригінальну логіко-філософську систему.

Разом з тим, значення Ватсьяяни можна простежити і в іншому плані. Він не лише коментатор сутракарини, але й теоретик у розв’язанні багатьох проблем логіки. Те, що Готама лише називав, перераховував, коментатор визначає, аналізує, детально характеризує, глибоко розкриває, блискуче й оригінально. Йому по праву належать логіко-філософські обґрунтування низки складних і глибоко дискусійних на той час проблем: причини і наслідку, частини і цілого, співвідношення часу: минулого, сучасного і майбутнього, природи істини, роль практики як критерію істини, сигніфікативності слова, відношення індивіда й універсалії, суцього і не-суцього та багато іншого. Він чи не вперше в індійській логіці вводить закон протиріччя в істотних і складних деталях розуміння різниці між такими видами протиріччя як контрарність і контрадикторність.

“Ньяя-бхашья” дала плідний початок коментування сутр Готами. Твори перших коментаторів Ватсьяяни нам невідомі, хоча історія зберегла їхні імена. Представник буддистської віджньянавади Шантаракшіта (VIII ст.) і джайністський дослідник Вадіраджі (XI ст.) називають коментаторів “Ньяя-бхашья” – Бхававівікту і Вішварупу. Останньому приписано текст “Ньяя-бхашья-тіка”, від якого залишилися тільки фрагменти, в них проаналізовано умовиводи від причини до наслідку і навпаки. Шалений натиск на сутри найяїків здійснили логіки буддисти Нагарджуна й особливо Дігнага.

Подальша поява цілої серії коментарів на “Ньяя-бхашья” викликана, по-перше, гострою і нищівною критикою логіки найяїків з боку буддистів. Так, називає усі 16 падартх і критикує їх Нагарджуна у своїй праці “Вайдальяпракарана”. Черговий фундаментальний наступ на сутри найяїків зробив видатний логік буддизму Дігнага (VI ст.). Для захисту вчення Ватсьяяни Уддьотакара (VI–VII ст.) пише свій трактат “Ньяя-варттіка”, спростовуючи Дігнагу.

Одне з найбільш фундаментальних досліджень, а не тільки коментувань “Ньяя-сутр” і “Ньяя-бхашья” здійснив Вачаспаті Мішра (IX ст.) у своїй праці “Ньяя-варттіка-татпарья-тіка”. У цей час з’явився ще один коментар Джаянта Бхатта – “Ньяяманджарі”. Помітне місце серед коментаторів й апологетів логічного вчення ньїяї займає Удаяна. Він пише свою “Кіранавалі”, а також коментар на

“Татпарья-тіку” Мішри під назвою “Татпарья-парішуддхі”. Удаяна, на відміну від усіх творців і коментаторів вчення ньяя, відстоював відверто теїстичні позиції. У праці “Ньяя-кусуманджалі” він використовує вчення школи для логічного доведення буття Бога. Удаяна увійшов у історію також тим, що завершив лінію розвитку так званої “старої ньяї”. Навья (“нову”) ньяю започаткував у XII ст. Гангеша. У своїй праці “Таттвачинтамані” суттєво змінює сам предмет логіки. Для нього стає головною логіка термінів і знаків, удосконалення дефініцій понять. До речі, саме у цей час у західній європейській схоластиці відбувся такий самий поворот у логічних дослідженнях: поява і помітний розвиток сермонології П. Абеляра, логіки термінів Д. Скотта і В. Оккама. Це, до речі, є ще одним прикладом паралелізму і спорідненості у розвитку логіки як єдиної науки.

Зміна тематики у теорії логічного мислення у період “Навья-ньяї”, на думку індійських дослідників Хіраянни і Чаттопадхьяя, сприяла формуванню середньовічної індійської схоластики. Одним із філософів того часу, який став видатним схоластом, був Гададхара, що блискуче володів логікою диспутів. Доречно до усього цього зіслатися на цікаву і, мабуть, своєрідну працю американського дослідника логіки нової ньяї Д. Г. Х. Інголса “Вступ до індійської логіки навья-ньяя” (1974 р.), перекладену на російську мову.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи дослідження тривалого розвитку логічного вчення класичної школи ньяя, слід узяти до уваги той незаперечний факт, що розвиток учення має нелегку і складну історію. Внаслідок діяльності низки непересічних мислителів старожитньої та ранньосередньовічної Індії було сформовано оригінальну школу логічного мислення, вчення якої навіки увійшло у скарбницю світової логіки.

Література

1. Радхакришнан С. Индийская философия : в 2-х т. / С. Радхакришнан // Миф. – М. : Мысль, 1993. – Т. 2. – С. 151–154.
2. Чаттопадхьяя Д. От санкхьи до веданты. Индийская философия: даршаны, категории, история / Д. Чаттопадхьяя ; [пер. с англ.]. – М. : Сфера, 2003. – С. 230–236.
3. Шохин В. К. Философия классической ньяя – формирование и оформление / В. К. Шохин // Ньяя-сутры. Ньяя-бхашья. Историко-философское исследование / [пер. с санскрита и коммент. В. К. Шохина]. – М. : Изд. фирма “Вост. лит.” РАН, 2001. – С. 12–122.

Статтю подано до редколегії
25.03.2010 р.